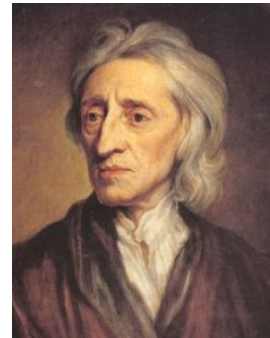

Batxillerat

Història de la filosofia

J. LOCKE

Anna Baiges
Antonio Caballero
Fèlix de Castro

J. LOCKE

ÈPOCA:

La revolució industrial (S. XVIII).

El Tractat d'Utrecht (1713) va representar una fase d'estabilitat en les relacions internacionals. Les monarquies europees van continuar al segle XVIII la política mercantilista encetada el segle anterior: es va afavorir el desenvolupament de la producció interior, la instal·lació de manufactures, la potenciació del comerç, especialment del comerç colonial, i el proteccionisme de les pròpies economies enfront de les exteriors.

Tres seran, però, els fets que ajudaran a canviar la faç del planeta amb una velocitat com no s'havia vist mai: La Revolució industrial anglesa, la Revolució francesa i la Revolució americana.

Els valors del Feudalisme es dissoldran en un procés lent, però irreversible, que portarà a Gran Bretanya a protagonitzar el fet més significatiu del segle, una revolució que representarà una autèntica ruptura amb el passat, semblant a la revolució del Neolític, i que marcarà els inicis de la contemporaneïtat: estem parlant de la **Revolució Industrial** (1780-1850).

Durant el segle XVII i al llarg de tot el segle XVIII s'aniran produïnt un conjunt de canvis que actuaran com a condicionants de la Revolució Industrial.

La introducció de noves tècniques de producció i la promulgació de lleis de tancament (*enclosure acts*), que representaven una nova distribució de la terra, van provocar un significatiu augment en la producció dels excedents agraris, tot constituint una "revolució agrícola". Al mateix temps, l'increment en la producció alimentària i la millora del nivell de vida, incidirà en un creixement sostingut de la població gràcies a l'augment de la natalitat i el descens significatiu de la mortalitat, especialment la catastròfica. El resultat serà una autèntica revolució demogràfica que provocarà la conversió de molts pagesos en jornalers i estimularà el desenvolupament industrial proporcionant mà d'obra abundant; aquest fet, estimularà un doble procés migratori, del camp cap a la ciutat i d'Europa cap a les colònies del Nou Món.

La prosperitat dels ports comercials, Londres molt especialment, posarà de manifest l'extraordinari creixement del comerç d'ultramar. Es van obrir noves rutes comercials (amb l'Índia, la Xina, el Japó, Indonèsia i Amèrica) i es van intercanviar, amb un criteri molt desigual, productes manufacturats per matèries primeres de les colònies (cafè, sucre, tabac, rom, cacau, cotó,...); però un dels negocis més grans el constituïa el florent comerç d'esclaus africans (més de sis milions van ser venuts als propietaris de les plantacions del sud de les colònies angleses i més tard dels Estats Units).

Gran Bretanya (que monopolitzava el comerç del té), França i els Països Baixos van acaparar el lideratge del comerç internacional. A través de les Companyies comercials, asseguraven el domini de les seves metròpolis i el control internacional dels productes. Aquest factor es va veure afavorit per la creixent demanda externa, de manera que el 90 % de la producció era destinat a l'exportació. Així, cada cop més, la resta de països van haver de subordinar els seus interessos als interessos econòmics d'aquells.

A les ciutats, l'empenta dels comerciants va posar en evidència les limitacions de la producció gremial. Apareix la figura de l'industrial, l'home de negocis que, amb el capital comercial acumulat, organitza la producció amb noves tècniques tot prefigurant al capitalista industrial de finals de segle. Feia falta, però, un cos ideològic coherent amb la nova estructura de producció i els interessos de la nova classe burgesa, aquest cos el constituïran els principis del **liberalisme econòmic**, formulats per Adam Smith l'any 1776. Aquest autor, que estableix els principis del capitalisme de lliure concurrència, considera que és el treball (i no la terra) l'origen de la riquesa, i entén una nació com a un mercat obert a la llei de l'oferta i de la demanda: "Així doncs, descartant aquests sistemes (el mercantilisme i la fisiocràcia) la manera senzilla i fàcil de la llibertat natural apareix per ella mateixa i resulta fàcil d'establir. Tot home, si no delinqueix, resta en plena llibertat de seguir el camí que li proposa el seu propi interès, i de dur on li plagui la seva indústria i el seu capital en concurrència amb el capital de qualsevol altre home." (*La riquesa de les nacions*). Smith fa recaure el paper de garant de l'ordre i la justícia en l'Estat, però li nega la facultat d'intervenir en els mecanismes, quasi naturals, de la llei de l'oferta i la demanda, ja que aquests es regulen automàticament a partir de la competència d'interessos de les persones.

D'aquesta manera s'afavorirà l'expansió industrial, es potenciarà la innovació en les tècniques del treball i s'encetarà un procés continu d'investigació tecnològica, que permetrà que el treball manual sigui substituït per la màquina (maquinisme), i la producció artesana per la producció fabril. Però l'autèntica

revolució tecnològica es produirà amb la invenció de la màquina de vapor (1769) de James Watt alimentada per carbó. L'aplicació del vapor a la indústria afavorirà la concentració industrial, la millora de la producció i la rebaixa del seu cost. En aquest sentit, serà la indústria tèxtil, primer, i la siderúrgia més tard, els autèntics motors de l'economia. S'afegeix a tot això el paper dels bancs i de les societats financeres que, cap a finals del segle, van articular els recursos per al desenvolupament industrial.

Un altre aspecte que permetrà el correcte funcionament de tot aquest engranatge de revolucions, el constitueix la millora espectacular de les comunicacions. Gran Bretanya, l'exemple més significatiu, havia invertit un considerable esforç en la construcció de carreteres i de canals navegables, però serà amb la invenció del ferrocarril i del vaixell de vapor, ja al segle XIX, quan es produirà l'autèntica revolució dels sistemes de comunicacions.

Des d'un punt de vista social, la industrialització afectarà molt poc l'aristocràcia i la petita noblesa, que mantindrà els seus privilegis socials i el seu poder al camp; tampoc la burgesia industrial podrà queixar-se, ja que havia experimentat un considerable progrés econòmic. Però els treballadors van patir un canvi radical en les seves formes de vida tradicional sense guanyar res a canvi: per un cantó, la freda relació de l'obrer amb el patró i la vida disciplinada de les fàbriques no van representar una millora en la seva condició; per l'altre, la massificació urbana va deteriorar les seves condicions de vida fent dels barris obrers autèntics focus de brutícia, contaminació i epidèmies de còlera o de tifus. Són anys d'aprenentatge per a l'obrer, de formació de la seva consciència de classe explotada. Però tot i que el moviment obrer no es generarà, com veurem, fins a la meitat del segle XIX, la font ideològica i política que va servir de model i va actuar de motor de la resta de revolucions socials europees es constituirà arran de la Revolució Francesa de finals del segle XVIII.

La particular situació política i econòmica d'Anglaterra va afavorir el fenomen de la Il·lustració gairebé un segle abans que es produís al Continent. Per un cantó, la Revolució de 1688, coneguda com “la Gloriosa”, amb el lema “per la llibertat, per la religió protestant, pel Parlament”, facilitarà, com hem vist, una monarquia de caire parlamentari que servirà de model a una Europa encara immersa en l'Antic Règim. Per l'altre, la revolució científica i l'empirisme afavoriran l'avenç tecnològic i una concepció més pràctica de la vida, tot fent de Newton i de Locke els principals impulsors del moviment il·lustrat. Prou significatives són les paraules que Pope dedica a Newton al seu *Assaig sobre l'home*: “La naturalesa i les seves lleis jeien amagades en la nit. Va dir Déu: “Que es faci Newton! I tot va ser llum.”

CONTEXT FILOSÒFIC DE LOCKE: LA IL·LUSTRACIÓ I L'EMPIRISME

La Il·lustració

La Revolució industrial anglesa, la Revolució francesa i la Revolució americana representen tres esdeveniments que s'emmarquen en un fenomen ideològic i social, d'abast també revolucionari, i que els farà possibles: la **Il·lustració**. Els anglesos parlaran d'*Enlightenment*, els italians d'*Illuminismo*, els francesos de *Lumières*, els alemanys d'*Aufklärung*,... perquè el poder il·luminador de la llum servirà d'analogia per interpretar el canvis radicals que s'estan produint. Els científics van ser capaços d'explicar la naturalesa corpuscular i ondulatoria de la llum i els filòsofs van proposar-la com a exemple del poder imparable de la raó. Per això, el XVIII serà el *Siècle de les Llums*, un segle que es caracteritza per la confiança plena en el poder clarificador de la raó, pel desenvolupament de la ciència i per la idea de progrés, entesos com a mitjans per conduir els éssers humans cap a la felicitat. No és estrany que la paraula "optimisme" comenci a utilitzar-se aleshores.

El procés de gestació de la Il·lustració és lent, podríem dir que els seus antecedents a nivell intel·lectual es remunten a la il·lustració atenenca (segle V aC) i al Renaixement, èpoques que s'han caracteritzat, com hem vist, pel rebuig de l'obscurantisme i el recurs a la raó. En aquest sentit, els pensadors il·lustrats admiren l'Antiguitat clàssica i beuen en la font dels humanistes del Renaixement, però també admiren la filosofia de Descartes, els plantejaments polítics de Locke i les aportacions científiques del segle XVII, especialment les lleis de Newton. La Il·lustració representa l'arribada "del regne de l'home" que preconitzava Francis Bacon, regne que s'instaura justament perquè l'ésser humà esdevé, com dirà Kant, major d'edat i se sent responsable del seu futur. Per això, el lema de la Il·lustració podria ser l'antic aforisme d'Horaci, *sapere aude* (*atreveix-te a saber*), expressió que, en el context del segle XVIII, significa en paraules de Kant "anima't a servir-te del teu propi enteniment".

Els pensadors il·lustrats participen d'unes característiques comunes: pertanyen a l'èlite intel·lectual, posseeixen una profunda cultura i dominen la tècnica de la retòrica i l'art de l'escriptura. Són persones inquietes, inconformistes i la seva actitud crítica els porta a rebutjar tota forma de fanatisme o superstició; creuen en el poder de la raó, que no té altres límits que els marcats per la seva pròpia naturalesa, i en el progrés de la humanitat; estan convençuts del poder de l'educació i consideren que la cultura ha d'estar a l'abast de tothom; alguns són ateus, molts són anticlericals i tots són profundament moralistes.

La Il·lustració servirà d'expressió a la ideologia pròpia de les classes mitjanes; el seu talant crític, tolerant i liberal incidirà directament en el rebuig de l'antic règim, tot constituint el que Paul Hazard ha anomenat "la crisi de la consciència europea". ¿Quins són, però, els trets comuns del fenomen de la Il·lustració? De manera aproximada els podem sintetitzar així: l'ésser humà s'independitza de tota tutela exterior i confia en els seus propis mitjans per afrontar els problemes, per això la Il·lustració es caracteritza per un humanisme que confia en el poder de la raó i se serveix del coneixement de la naturalesa per assolir la prosperitat.

L'empirisme

L'empirisme, en tant que tendència a tenir en compte les dades de l'experiència, ja es troba en Aristòtil, l'epicureisme, l'escepticisme i Occam. Però serà en el marc de la filosòfica anglesa on sorgeixen els seus grans defensors: Bacon (XVI), Hobbes (XVII), i els il·lustrats, Locke, Berkeley i Hume (XVIII, que formen l'anomenat empirisme anglès).

INTRODUCCIÓ BIOBIBLIOGRÀFICA

John Locke (1632-1704) va néixer al poble de Wrington, prop de Bristol, el 29 d'agost de 1632. Li va tocar viure un període de lluites polítiques entre la monarquia absoluta i la nova classe burgesa representada pel Parlament, que van donar lloc a les revolucions angleses del segle XVII, i en les que es van forjar moltes de les que més endavant van inspirar els il·lustrats francesos del segle XVIII. Quant té 10 anys esclata la revolució puritana (1642). La seva família era d'ideologia liberal, era el fill d'un advocat i petit propietari que, quan la guerra civil va esclatar, va servir com a capità de cavalleria en l'exèrcit parlamentari, i en aquest ambient es va educar durant 14 anys. Recordem que el Parlament, dirigit per Cromwell, va derrotar el rei Carles I i el va condemnar a mort tot executant-lo l'any 1648. Un any abans, en 1647, Locke va ser enviat a la prestigiosa Escola de Westminster a Londres, sota el patrocini d'Alexander Popham, un membre del Parlament i ex comandant del seu pare. Finalitzats els seus estudis en aquesta escola, en la tardor de 1652 ingressarà en el Christ Church, en aquells dies el més important "college" de la Universitat d'Oxford. L'educació a Oxford estava llavors sota el predomini de l'escolàstica aristotelitzante, cosa que no resultava del gust de Locke, (el que tampoc havia resultat del grat, anteriorment, de Hobbes). Allà, a més d'estudiar filosofia, (fonamentalment lògica i metafísica), aprofundirà els seus estudis de les llengües clàssiques, però també s'interessarà per la física i la química, (entrant en contacte amb R. Boyle i el seu cercle), així com per la medicina, en la qual s'iniciarà amb T. Sydenham, encara que no obtindrà la titulació fins a 1674.

Un cop finalitzats els seus estudis romandrà a Oxford, impartint classes com Lector de grec en el Christ Church des de 1660, i també de Retòrica des de 1663. En 1665 va ingressar en el servei diplomàtic i en 1667 entrarà al servei de Lord Ashley (futur Comte de Shaftesbury), un dels fundadors del partit liberal dels *Whigs*, que va exercir gran influència sobre les idees polítiques de Locke. Locke es va involucrar en la política quan Shaftesbury es va convertir en Lord Cancellier el 1672. i amb ell compartirà les vicissituds polítiques durant la monarquia dels Estuard, exercint diversos càrrecs de responsabilitat al seu servei.

La caiguda política de Shaftesbury i, en part, la seva delicada salut, el van portar primer a Oxford, on va acabar els seus estudis de Medicina i va obtenir la titulació i llicència per al seu exercici, i posteriorment a França, on va viure de 1675-1680, on passa a ser membre actiu de l'oposició al rei catòlic Carles II, i entra en contacte amb dissidents i heterodoxos i els cercles filosòfics de l'època (cartesians i llibertins), rebent, sobretot, l'influx de la filosofia de Gassendi.

En tornar a Anglaterra tornarà a entrar al servei de Lord Shaftesbury. Al voltant d'aquest temps, Locke va compondre la major part dels *Dos Tractats sobre el Govern*. Si bé es pensava que Locke va escriure els *Tractats* per defensar la Revolució Gloriosa de 1688, estudis recents han demostrat que l'obra va ser composta molt abans d'aquesta data, i que ara es veu com un argument més general contra la monarquia absoluta (en particular, com el que defensa per Robert Filmer i Thomas Hobbes) i el consentiment individual com a base de la legitimitat política.

Però la ja definitiva derrota política de Lord Shaftesbury l'obligarà de nou a abandonar Anglaterra, sota la forta sospita de participació en la Conspiració de la casa de Rye, encara que hi ha poca evidència per suggerir que ell va estar directament involucrat.

Refugiat als Països Baixos, on romandrà de 1683-1689, Locke centra les seves reflexions al voltant de la idea que Anglaterra estava a punt de trencar amb l'absolutisme monàrquic, per esdevenir la terra de les llibertats individuals i amb poder d'elecció dels seus representants polítics. Va tenir temps de tornar als seus escrits, i dedica gran quantitat de temps en tornar a treballar en les obres que li obririen les portes de la fama, *L'assaig sobre l'enteniment humà*, de caràcter filosòfic, i *L'assaig*

sobre el govern civil on plasma la seva pensament polític. Cal destacar també la *Carta sobre la tolerància* entre les seves obres escrites en aquesta època..

Va tornar a la seva terra natal en 1688, quan Guillem d'Orange va desembarcar a Anglaterra per enderrocar als Estuarts i acomplir les paraules inscrites en les seves banderes: per la llibertat, per la religió protestant i pel Parlament. D'aquesta manera Anglaterra, gràcies a la Revolució Gloriosa de 1688, es va convertir en la primera monarquia constitucional.

Des de llavors, Locke es va convertir en el representant intel·lectual i al defensor filosòfic del nou règim liberal, a més de ser nomenat pel rei Guillem perquè exercís el ministeri de Comerç.

En 1691 es retirà a Oates, a Essex. Allà s'instal·larà a la mansió de Sir Francis i Lady Masham, (una de les primeres dones angleses que va publicar obres filosòfiques, i va mantenir correspondència filosòfica amb Locke i Leibniz, publicant a més la primera biografia de Locke), a la qual havia conegut de soltera com Damaris Cudworth el 1682, poc abans del seu exili, i amb qui va mantenir una relació afectiva i intel·lectual fins a la seva mort, el 28 d'octubre de 1704.

El seu tarannà liberal i el seu esperit aventurer el van portar a viure amb intensitat tots els successos revolucionaris de l'època. Amb el seu *Assaig*, la **teoria del coneixement** (la investigació sobre "l'origen, la certesa i l'extensió del coneixement humà") esdevé una branca independent de la filosofia (a Descartes no és sinó una introducció al mètode). A més, es pot considerar Locke l'autèntic fundador de l'**empirisme**: Berkeley i Hume seguiran en el camí obert per ell. D'altra banda, és el primer gran teòric del **liberalisme polític**. La influència de Locke en la Il·lustració francesa serà molt considerable i en el seu pensament polític s'inspira la Constitució dels Estats Units d'Amèrica (ell mateix havia escrit un esbós de constitució liberal per a Carolina).

Les dues obres principals, publicades el 1690, són *Assaig sobre l'enteniment humà* i *Assaig sobre el govern civil*. El seu objectiu filosòfic és, d'una banda, investigar sobre "l'origen, la certesa i l'extensió del coneixement humà" i de l'altra elaborar una teoria política en concordança amb la segona revolució anglesa: el liberalisme polític.

Introducció: origen del coneixement i tipus d'idees

El primer problema que Locke es planteja a l'*Assaig* és el de l'origen del coneixement; i, per fer-ho, comença definint la noció d'**idea**: “tot allò que la ment percep en si mateixa o és objecte immediat de percepció, de pensament o d'enteniment, això és el que anomeno idea”. D'aquesta definició se'n desprèn que l'ésser humà posseeix idees a la ment, el problema és establir d'on procedeixen.

Descartes considerava que algunes idees eren innates, Locke, en canvi, pensa que totes són adquirides i el seu origen es troba en l'**experiència**. Per això, comença refutant l'innatisme dels racionalistes: si existissin idees innates, tothom les hauria de tenir, i això no és cert perquè, per exemple, ni els nens ni els bojos posseeixen la idea d'ànima (Descartes) ni coneixen el principi d'identitat (Leibniz). I, fins i tot, suposant que les poguessin tenir, això no demostra que no les hagin après. Ell afirma, en canvi, que la nostra ment és com un full en blanc (una *tabula rasa*) que anem omplint a partir de l'experiència.

Locke distingeix dos tipus d'experiència: la sensació i la reflexió. La **sensació** es produeix quan els nostres sentits són afectats pels objectes externs i transmeten a la ment moltes percepcions distintes de les coses; d'aquesta manera es produeix a la meua ment la idea de “groc”, “blanc”, “calent”, “fred”, etc. La **reflexió** és produïda quan observem internament les operacions que la nostra ment porta a terme amb les idees de la sensació i d'aquesta manera es produeixen idees com “pensament”, “dubte”, “record”, etc. Així pel seu origen diferencia entre idees de sensació i de reflexió.

Locke estableix una altra classificació de les idees, tot atenent a la seva constitució: simples i complexes.

1.- Les idees simples són aquelles que l'enteniment rep passivament de la sensació o la reflexió. Hi ha idees simples de sensació (rebudes per un sol sentit -un color, una olor, etc.- o per varis sentits -el moviment, l'extensió-), idees simples de reflexió (pensament, dubte), i idees simples de sensació i reflexió alhora (el plaer, l'existència...). Dins de les idees de sensació, distingeix entre les idees de les **qualitats primàries** (l'extensió, la forma, la solidesa i el moviment) i les **qualitats secundàries** (el color, l'olor, el sabor), com Galileu i Descartes, tot afirmant que només les qualitats primàries existeixen realment en les coses.

2.- Les idees complexes són el resultat de l'activitat de l'enteniment quan compara, uneix i separa idees simples; tot i que poden ser infinites en nombre, les classifica en tres tipus: modes, substàncies i relacions. Les més importants de totes són les idees de **substàncies** (ésser humà, taronja, casa i qualsevol altra idea de coses o objectes). Agafem com a exemple la taronja, aquesta és una idea complexa resultat de combinar un conjunt d'idees simples com: un color, un volum, un tacte, una olor, etc. Però això no és la taronja, perquè quan parlem, parlem del color de la taronja, del sabor de la taronja, ... i, per tant, entenem que la taronja és quelcom diferent de les sensacions (idees simples) que d'ella en tenim. I on és aquest quelcom? Aquí Locke es veu obligat a acceptar que existeix un “no sé què” (perquè no és objecte d'experiència) que serveix de suport a totes les qualitats. Això és la substància. En parlar de la substància com un supòsit necessari, Locke està anant més enllà del seu empirisme, ja que si a l'enteniment no hi pot haver res que no hagi passat abans pels sentits, no hi hauria d'haver la

idea de substància entesa com quelcom diferent d'allò que percebem, ara bé, admet que d'allò que sigui la substància no podem tenir un coneixement clar i distint.

Objectiu

Al principi de *l'Assaig sobre l'enteniment humà* Locke explica quin és el seu propòsit. Determina així, per primera vegada, quin és l'objectiu del que posteriorment s'anomenarà "teoria del coneixement" i què en resta exclòs.

El **mètode** emprat per Locke en la seva investigació és el que ell anomena "**mètode històric**"; es tracta, en realitat, d'una anàlisi descriptiva (una espècie d' "història natural de la ment": una enumeració i classificació semblant a la que podria fer un botànic).

La finalitat d'aquesta anàlisi és "conèixer l'abast del nostre coneixement" i trobar "l'horitzó que fixa els **límits** entre les parts il·luminades i obscures de les coses". Heus aquí, doncs, el que s'anomena la "raó crítica", que s'examina a si mateixa per trobar els seus propis límits (enfront de la il·limitació de la raó que postula el racionalisme). Però, en qualsevol cas, Locke té confiança en les possibilitats de coneixement de l'home: "El llantiol que ens fa llum brilla prou per a tots els nostres quefers." Únicament caldrà limitar "la gosadia de presumir d'un coneixement universal".

Les idees i el seu origen

Un cop vist el primer problema que Locke es planteja a *l'Assaig*, el de l'origen del coneixement; passa a definir la noció d'**idea**: "tot allò que la ment percep en si mateixa o és objecte immediat de percepció, de pensament o d'enteniment, això és el que anomeno idea". Dit d'una altra manera, "**l'objecte del pensament quan un home pensa.**"

La idea és el que la ment contempla: "Cal que hi hagi alguna cosa que estigui present en la ment com a signe o representació de la cosa que considera: la idea." Aquesta és la **teoria representativa** de Locke: la idea actua d'intermediària entre la cosa i la ment, representa la cosa en la ment i és la idea, no la cosa, la que és objecte de la ment.

Així, posteriorment diu Locke: "Ja que tot home és conscient de si mateix, que pensa, i, sent allò en què, en pensar, la seva ment s'ocupa de les idees que són allà, no hi ha dubte que els homes tenen en la seva ment idees diverses, com aquelles que s'expressen per les paraules blancor, duresa, dolçor, pensar, moviment, home, elefant, exèrcit, embriaguesa, etc. Així, doncs, el primer que cal esbrinar és com arriba a tenir-les".

A partir d'aquí podem plantejar les dues qüestions de la seva anàlisi de *l'Assaig sobre l'enteniment humà*:

1. D'on procedeixen les idees?
2. Quina relació tenen les nostres idees amb les coses?

Però abans de respondre les preguntes anteriors, Locke desenvolupa una **crítica a la teoria de les idees innates**. Descartes considerava que algunes idees eren innates, Locke, en canvi, pensa que **tota idea procedeix de l'experiència**. Per això, comença refutant l'innatisme dels racionalistes: si existissin idees innates, tothom les hauria de tenir, i això no és cert perquè, per exemple, ni els nens ni els bojos posseeixen la idea d'ànima (Descartes) ni coneixen el principi d'identitat (Leibniz). I, fins i tot, suposant que les poguessin tenir, això no demostra que no les hagin après.

Locke afirma que la nostra ment és com un full en blanc (una *tabula rasa*) que anem omplint a partir de l'experiència. Però podem distingir dos tipus d'experiència. Una experiència "externa", que ens afecta per via de la sensació, i una experiència "interna", que ho fa mitjançant la reflexió. La sensació i la reflexió són, doncs, les dues formes d'experiència de les quals deriven totes les nostres idees.

Les idees de sensació i de reflexió són anomenades per Locke *idees simples* i són produïdes per l'experiència directa. Quan les rep, la ment es comporta passivament (la ment no crea cap idea simple, només en rep). Però a partir de les idees simples, la ment pot formar activament una nova classe d'idees: les *idees complexes*, que no són sinó combinacions d'idees simples. Així sorgeixen tres categories d'idees complexes: *modes* (propietats), *substàncies* (suport dels modes) i *relacions*.

Les Idees simples

Segons Locke, les **idees simples** són aquelles que **la ment rep passivament**. Són idees indivisibles i completes, però no són pas sempre clares; són sense barreja, homogènies i no-analitzables: hom no pot per tant ni definir-les ni explicar-les. Hom no pot tampoc comunicar-les, ni conèixer-les sense experiència personal. Dades immediates de l'experiència, aquestes idees són els únics materials del nostre pensament.

La sensació és l'origen de les idees que procedeixen de l'experiència externa i la reflexió ho és de les que procedeixen de l'experiència interna. Així, Locke distingeix **dos tipus d'idees simples**: les idees simples de la sensació i les idees simples de la reflexió:

1. Idees simples de sensació

“En primer lloc, els nostres sentits, que tenen tracte amb objectes sensibles particulars transmeten a la ment "percepcions" de coses, segons les variades maneres en que són afectats pels objectes.”

La sensació consisteix en la transmissió, a través dels sentits, de les qualitats sensibles dels objectes a la ment, per a la seva **percepció** (primera font del coneixement); i així es produeixen les idees de color, calor, duresa, sabor, etc. Dins de les idees de sensació, Locke distingeix entre:

- Les idees de les **qualitats primàries** arriben a la ment per més d'un sentit, i no les podem separar dels cossos perquè es troben realment en la matèria. Són els models (**patterns**) dels que la percepció ens ofereix "imatges" (**resemblances**). Aquestes idees són les idees de l'**extensió**, la **figura** i el **moviment**.
- Les idees de les **qualitats secundàries** arriben a la ment per un sol sentit: la **llum** i els **colors**, a través dels ulls; el **sorolls**, **sons** i **tons**, per les orelles; els **olors** pel nas i els **sabors**, pel paladar; la **calor**, el **fred** i la **solidesa**, pel tacte... Nosaltres les percebem directament, però aquestes qualitats no són pas realment en els cossos, i les seves aparences varien amb l'abast dels nostres sentits. Per bé que jutgem naturalment que aquestes qualitats són en els cossos, quan no poden ésser percebudes, aquestes qualitats no existeixen pas. Sense un cos i una ànima per poder-les percebre, la calor, el sabor, etc. no existeixen enlloc en el món.
- Locke distingeix una **tercera classe de qualitat**: la potència que posseeixen els cossos per produir o rebre efectes o canvis com els que resulten per a nosaltres de les alteracions de les nostres percepcions. Per exemple, el foc transforma la matèria, que aleshores percebem diferentment. Aquestes qualitats són percebudes indirectament i nosaltres no les atribuïm pas naturalment als cossos.

2. Idees simples de reflexió

La reflexió és la “percepció de les operacions internes de la nostra pròpia ment.”

La nostra ment és capaç de percebre la seva pròpia activitat mental *reflexionant* sobre les seves idees (segona font del coneixement); i així es produeixen les idees de percepció, pensament, dubte, creença, etc. Aquestes idees s’originen, per tant, quan la ment es torna sobre sí mateixa i observa les seves pròpies accions sobre les idees que ha rebut de l’exterior.

3. Idees simples de sensació i reflexió alhora

La combinació de la sensació i la reflexió poden donar lloc a la creació de noves idees, com les d’existència, plaer i dolor, per exemple.

“Aquestes són (sensació i reflexió) les dues fonts de coneixement d’on parteixen totes les idees que tenim o podem tenir de manera natural.” (*Assaig*, L.II, i, 2, 164.). El conjunt de totes dues és l’experiència, fonament d’on deriva el nostre coneixement.

A partir de les idees simples, i sense que sigui possible l’addició de nou material (ja que no n’hi ha), la ment pot formar "idees complexes", que resulten de la comparació de les primeres.

Les idees complexes

Les idees complexes són el resultat de l’activitat de l’enteniment quan compara, uneix i separa idees simples. “Però com la ment és totalment passiva en la recepció de totes les seves idees simples, exerceix, per tant, diversos actes propis pels quals forma, a partir de les idees simples que utilitza com a materials i fonament de la resta, les altres”.

Tot i que poden ser infinites en nombre, les classifica en tres tipus: **modes** (combinació d’idees simples sense cap suposició d’existència pròpia, i que poden ser simples -dotzena, espai, temps, lloc- i mixtes -bellesa, robatori-), **substàncies** (combinacions d’idees simples que es prenen per representar coses particulars que subsisteixen per si mateixes) i **relacions** (consideració i comparació d’una idea amb una altra):

1. Els **modes** són idees complexes que no subsisteixen pas per elles mateixes, sinó que són com a dependents de les substàncies. Els modes es divideixen en diversos tipus:
 - a. **els modes compostos d’un sol tipus d’idees simples**. Són modificacions d’una idea simple: per exemple, **dos** és la unitat repetida. L’**espai** ve de la idea simple de l’extensió: és la idea sensible elaborada de distància. La **durada** ens ve de la idea de successió; el **nombre**, comporta una unitat estrictament determinada; l’**infinit** es forma per l’addició sense fi d’allò finit.
 - b. **els modes de pensament**: l’esperit percep una gran varietat de les seves pròpies modificacions quan reflexiona sobre ell mateix. Hom troba la **percepció**, la **memòria**, l’**atenció**, etc.
 - c. **els modes de la voluntat**: la **potència**, la **llibertat** com la potència de començar o de no començar pas una acció, de reprendre-la o no.
 - d. **modos mixtos**: són idees independents que l’esperit ajunta sense que aquests modes tinguin existència sensible real (per exemple, la **mentida**).

2. Les reflexions que fa sobre la **substància** (II, XXIII) representen un dels moments més conflictius de l' *Assaig*.

“Substància és el nom que els filòsofs han assignat a la nostra idea (composta) d'un «suport comú» de qualitats”¹.

“Per tant, idea que tenim i a la qual donem el nom de substància, com no és res sinó el suposat suport, però desconegut, d'aquelles qualitats que trobem que existeixen, i de les que imaginem que no poden subsistir *sine re substantive*, sense res que les suporti, denominem a aquest suport substància; la qual segons el veritable sentit de la paraula, significa, en el nostre idioma, el que està sota o el que suporta”.

La ment, doncs, no té, no rep la informació de les qualitats dels cossos per separat, sinó que estem acostumats a rebre-les unides i “en no imaginar de quina manera aquestes idees simples poden subsistir per si mateixes, ens acostumem a suposar que hi ha algun **substrat** on subsisteixen i d'on resulten, al qual, per tant, denominem substància”². Es tracta de quelcom forjat per la ment. Una idea que “**no la tenim ni la podem tenir per sensació ni per reflexió**” (I, 3, 19).

Locke distingeix, en el capítol 23 del llibre II, entre "substància en general" i "substància en particular". La idea general de substància, o idea de substància com a *substratum* o suport de les qualitats que produeixen en nosaltres idees simples, i les idees de substàncies particulars, com una rosa, un ésser humà, etc.

La **idea general de substància** o substància com a **substrat** és, segons Locke, una espècie de pressuposició de la ment: la ment, advertint que rep de l'exterior idees simples, no pot imaginar que aquestes subsisteixen per si mateixes; llavors, infereix o suposa un substrat o suport, en el qual subsisteixen i del qual depenen les qualitats que produeixen en nosaltres les idees simples. Què sigui aquest suport roman, no obstant, desconegut per a la ment; aquesta no té una idea clara i distinta d'allò que sigui.

Pel que fa a les **idees de substàncies particulars**, no són més que **combinacions d'idees simples**, que representen coses particulars subsistents per si mateixes; és a dir, combinacions d'idees simples, unides a la idea general de substància:

Prenguem, per exemple, una rosa. Què és el que percebem? Percebem una certa olor, un volum, una figura, una mida, una sensació suau al tacte, etc., En una paraula, un conjunt de sensacions simples. Però la rosa és simplement el conjunt d'aquestes sensacions simples? Segons Locke ens inclinarem a contestar que no: la color, l'olor, la figura, etc., No són la rosa, sinó la color de la rosa, l'olor de la rosa, etc. Què és llavors això que anomenem "rosa", a part d'aquestes qualitats simples? Ja que l'única cosa que percebem és la color, l'olor, la figura, etc., hem de confessar que no sabem què és la rosa, suposem que per sota d'aquestes qualitats hi ha "alguna cosa desconeguda" que els serveix de suport, un “no sé què” (perquè no és objecte d'experiència) que serveix de suport, de *substratum* independent, a totes les qualitats. Això és la substància. Aquest substrate és, segons Locke, incognoscible, perquè no el concebem directament, només tenim un feix d'idees simples associades. Aquesta és precisament la base de la seva crítica al concepte metafísic tradicional de "substància", la qual cosa suposa una ruptura amb la filosofia anterior. Per tant, la conseqüència final de l'empirisme de Locke és que no coneixem l'ésser de les coses, només coneixem allò que

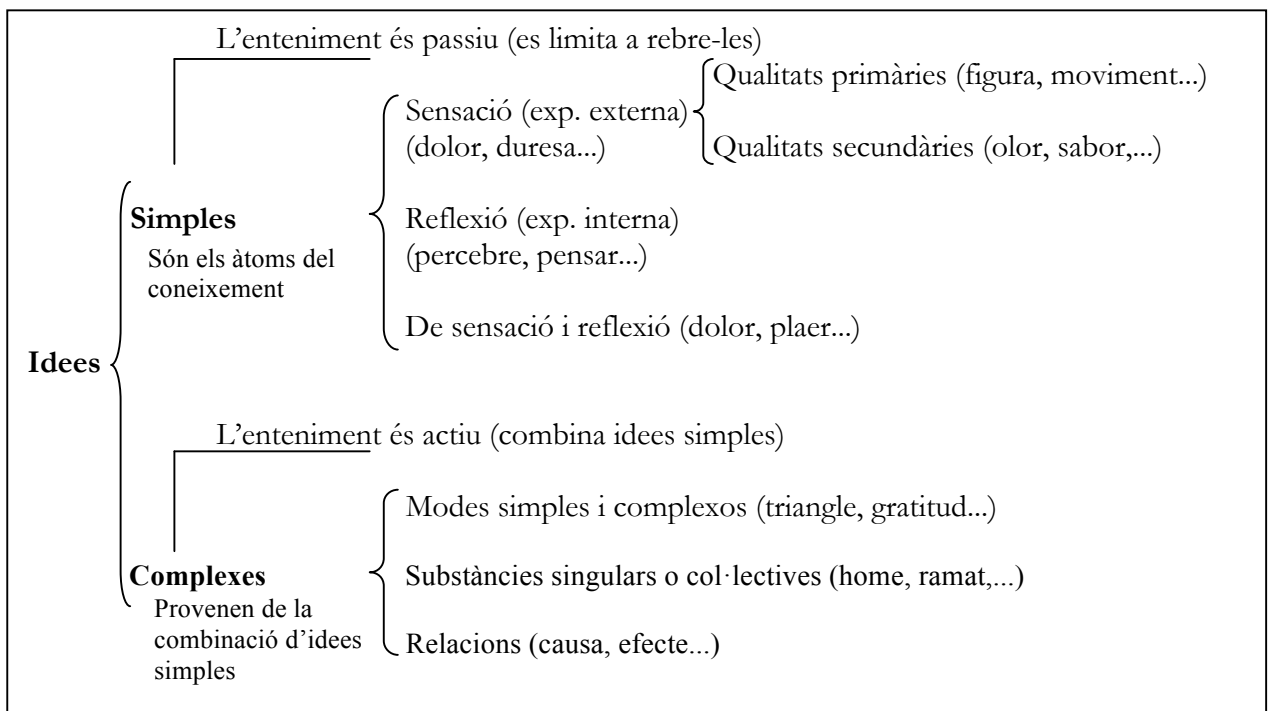
¹ La substància com "ens", realment existent, o com a suport dels accidents, "per se subsistens et substans accidentibus", havia recorregut tota la filosofia occidental des d'Aristòtil. Si exceptuem els nominalistes, no trobem cap altre moment en què aquesta idea hagi estat sotmesa a una crítica, i això és el que va fer Locke.

² Hume, partint d'aquest raonament, afirmarà que aquest hàbit ens proporciona una "creença", de la qual no podem derivar l'existència de la substància. D'aquí arribarà al empirisme escèptic

l'experiència ens mostra, és a dir, un conjunt de qualitats sensibles. D'aquesta manera, conclou Locke, **l'experiència és l'origen i també el límit del nostre coneixement**.

Encara que el que coneixem són les idees, no les coses, Locke no dubta que hi hagi un món real. Les coses materials són conegudes a través d'idees. Però Locke reconeix que "tenir la idea d'una cosa en el nostre esperit no prova la seva existència". (IV, 11, 1). Per tant, la sensació no prova, sense més, que existeixi la cosa sentida, amb la certesa que donen la intuïció o la demostració. Però sí ens dóna un coneixement suficient. Les sensacions no són produïdes pels nostres òrgans sensorials, per tant, han de ser degudes a una causa exterior, una cosa real existent. No obstant això, encara que les sensacions (idees de sensació) siguin representacions de coses reals, no per això pretén Locke que siguin còpies exactes d'aquestes coses.

- Per últim, les idees complexes de **relacions** resulten de la comparació d'unes idees amb d'altres. El nombre d'idees d'aquesta classe és quasi infinit, ja que qualsevol idea és susceptible de múltiples consideracions en relació a d'altres idees; per exemple, un home pot ser capaç de totes aquestes relacions: pare, fill, net, amic, professor, europeu, jove, semblant, etc. Però allò que a Locke l'interessa sobretot és demostrar que totes les idees de relacions es poden reduir a idees simples de sensació i de reflexió, que no és altra cosa que la reafirmació de la tesi empirista que totes les nostres idees tenen com a origen l'experiència. Això és el que fa Locke amb la seva anàlisi de la relació de causalitat; les nocions de causa i efecte procedeixen, segons Locke, de l'experiència. Una altra de les relacions examinades al seu *Assaig* és la d'identitat i diversitat.

Què és conèixer i graus de coneixement

Fins ara, Locke ha establert que l'experiència és la font d'on procedeix tot el material del nostre coneixement o idees; ara bé, l'experiència no és el coneixement mateix. Locke dedica el llibre

IV de l'*Assaig*, el més extens i significatiu de l'obra, a l'estudi de la naturalesa, graus, extensió, realitat... del coneixement.

En primer lloc, Locke defineix el **coneixement com la percepció per part de la ment de l'acord o desacord d'unes idees amb d'altres**. Conèixer és comparar idees, descobrir quines són les seves relacions, i jutjar. Locke redueix a quatre les formes en que les idees poden concordar o no concordar entre sí.

- **identitat** o diversitat (lògica); per exemple, “allò blau no és groc”, que indica una no concordança d'identitat;
- **relació** (matemàtica); per exemple, “dos triangles de bases iguals entre dos costats paral·lels són iguals”, que assenyalava una relació entre dues idees;
- **coexistència** o **connexió necessària** (física); per exemple, “el ferro és susceptible d'impressions magnètiques”, on la ment percep que certes idees coexisteixen amb d'altres en el mateix subjecte;
- **existència real** (metafísica); per exemple, “Déu existeix”, que implica la percepció de la existència real d'una idea fora de la ment.

Si la concordança o no concordança entre idees és percebuda per la ment de mode immediat, llavors tenim el **primer grau** de coneixement, el **coneixement intuïtiu**.

El coneixement intuïtiu és la percepció immediata de la concordança o de la no concordança de les idees entre elles, sense recórrer a cap idea intermediària. Aquesta intuïció és evident, i produeix la **certesa**. Així, totes les idees clares i distintes, fins i tot les idees abstractes, són evidents; l'esperit concep immediatament que cada idea concorda amb ella mateixa i que aquesta no concorda amb totes les altres. Nogensmenys, aquestes idees no són pas axiomes del pensament i de les ciències, car aquests axiomes són inútils per copsar proposicions particulars, i poden induir-nos a l'error. Les idees abstractes són evidents pel fet que són obra nostra, no tenen pas necessitat de ser demostrades.

Quan la ment no percep l'acord o desacord entre idees de manera immediata, sinó que necessita de la intervenció d'altres idees intermèdies per descobrir-lo, llavors es té el **segon grau** de coneixement, el **coneixement demostratiu**.

El coneixement demostratiu consisteix a comparar idees i a percebre'n la conveniència o la desconveniència per mitjà d'altres idees que són proves per a la demostració. És la raó qui percep aquests lligams entre les idees, seguint-ne el fil de la **deducció**. La deducció comprèn diversos graus:

- descobrir proves;
- ordenar les idees amb claredat i convenientment de manera que les connexions apareguin amb evidència;
- percebre aquestes connexions;
- finalment, concloure.

En el domini de la demostració, les matemàtiques proporcionen el grau més alt de la certesa.

El coneixement intuïtiu és, segons Locke, el més cert i clar perquè, encara que el coneixement demostratiu és cert, ja que en ell l'acord o desacord entre les idees arriba a percebre's finalment; no obstant, això no té lloc sinó després d'un gran esforç i atenció, i, en el processos llargs, l'error és possible. A més, el coneixement intuïtiu constitueix el fonament de la certesa de tot el

nostre coneixement: així, en el coneixement demostratiu, la intuïció ha de donar-se en cadascun dels passos intermitjos.

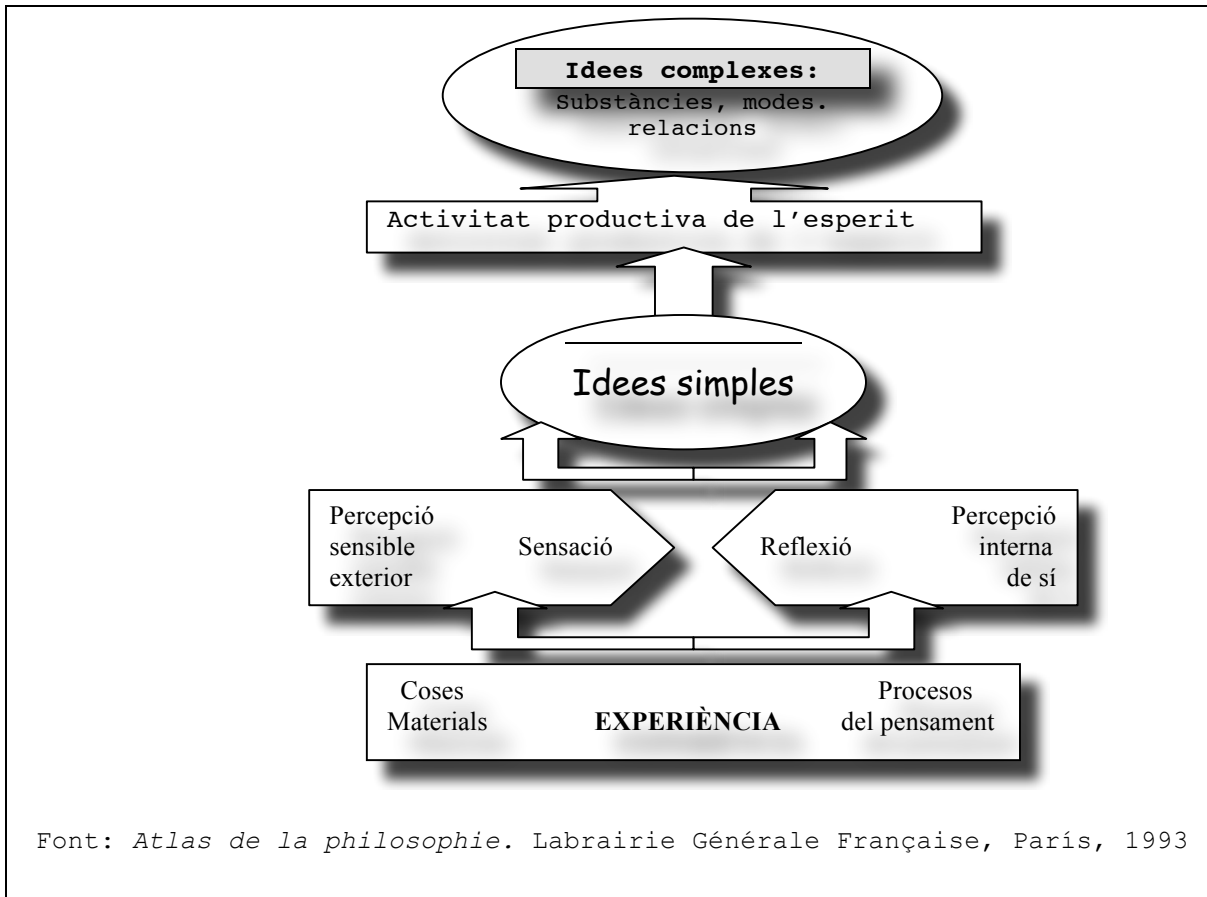
Finalment, Locke parla d'un **tercer grau** de coneixement, el **sensitiu**; és a dir, el coneixement de l'existència d'objectes particulars exteriors a nosaltres, que es fonamenta en la percepció o consciència de la ment de rebre idees procedents d'objectes externs.

L'existència d'una realitat diferent de les nostres idees

Locke anomena a les idees el material del coneixement ja que són l'intermediari entre el món i la ment, en tant que la idea representa la cosa a la ment. Això suposa pensar que existeixen les coses i les idees, concepció que sembla obvia si comparem, per exemple, una reacció química (objecte extern) amb l'olor que provoca en nosaltres (idea); en aquest cas no podem identificar l'olor amb la reacció química perquè la descripció d'una i de l'altra són distintes. Ara bé, això en Locke suposaria que no podem arribar a conèixer les coses sinó les idees de les coses: si la ment treballa amb idees que són el reflex de la realitat i la forma de conèixer el món és a través d'idees, només puc conèixer idees, i, segons això, puc pensar tanmateix que la realitat no existeix. Locke, però, adopta una postura realista no idealista perquè no només accepta l'existència de la substància en sentit genèric, sinó que es planteja, a més, l'existència de les tres substàncies cartesianes: **jo**, **Déu** i **món**.

- Del **jo** com a substància, en tenim un coneixement **intuïtiu**, és a dir, immediat: “en cada acte de sensació, de raonament o de pensament, som conscients del nostre propi ésser”.
“Pel que fa a la nostra existència, la percebem amb tanta d'evidència i de certesa que no cal pas que sigui demostrada per cap prova. Jo penso, jo raono, jo sento plaer i dolor; cap d'aquestes coses no em pot ser més evident que la meva pròpia existència? Si dubto de qualsevol altra cosa, aquest mateix dubte em convenç de la meva pròpia existència i no em permet pas que en dubti. [...] En cada acte de sensació, de raonament o de pensament, som convençuts interiorment en nosaltres mateixos del nostre propi ésser, i arribem pel que fa a això al més alt de certesa que sigui possible d'imaginar.”
- De **Déu**, en tenim un coneixement **demostratiu** perquè l'existència de l'ésser contingent que sóc jo, suposa l'existència d'un ésser etern i totpoderós que és la causa de les meves facultats de coneixement i creador del món.
- Del **món** en tenim un coneixement **sensitiu** perquè si les sensacions no són produïdes pels nostres òrgans (que només les reben), han de ser produïdes pels objectes externs; és a dir, el món existeix independentment de les nostres percepcions, i n'és la seva causa, però una causa desconeguda perquè nosaltres només coneixem les nostres percepcions en forma d'idees.

Esquema del pensament de Locke

Font: *Atlas de la philosophie*. Librairie Générale Française, París, 1993

Introducció. El pensament polític anglès: el contractualisme.

Des d'un punt de vista socio-polític la realitat anglesa és molt diferent de la continental. El continent europeu es troba dominat per monarquies absolutes i tota reforma de tipus social, civil i econòmic s'emmarca en el que es coneix com a despotisme il·lustrat; en canvi, la situació a Anglaterra propicia reflexions sobre l'origen de la vida en societat i sobre quin és el millor model d'Estat. En aquest context destaquen els filòsofs empiristes **Hobbes** i **Locke**, que es plantegen els fonaments de la sociabilitat humana i intenten descriure quina ha de ser l'estructura de l'estat, cadascú des de les seves conviccions polítiques.

És una idea comú a l'època pensar que la societat és el resultat d'un pacte entre homes lliures. I es considera que aquest pacte respon a la necessitat de superar un suposat "estat de naturalesa", que seria la situació en què es trobaria l'ésser humà si no existís la societat.

La filosofia política de John Locke (1632-1704) és deutora en bona mesura de les idees de Hobbes i Spinoza. Igual que ells, Locke defensa que l'origen del poder i de l'Estat resideix en un acord o conveni entre els individus. No obstant això, discrepa dels seus predecessors pel que fa a l'estat de naturalesa. Seguint als iusnaturalistes, com Grocio o Pufendorf, accepta l'existència d'una llei natural que prové de la raó i que ens confereix uns drets i deures previs a tota forma d'organització política. Aquesta última no té altre fi que assegurar el lliure exercici d'aquests drets.

L'estat de naturalesa i el pas a la societat civil

En clara oposició a Hobbes, l'estat de naturalesa de Locke no és un estat presocial ni premoral. En ell, els homes viuen en família i reconeixen l'autoritat d'aquesta. A més reconeixen la llei natural, pròpia i connatural a la nostra raó, que ens porta a defensar la nostra vida i llibertat i a respectar la dels altres.

Tots dos constitueixen el que Locke denomina drets naturals. A ells s'afegeix el dret de propietat, que, com els anteriors, no neix de la societat, sinó que és previ a ella.

Argumenta Locke que la propietat és en principi comunal, ja que totes les coses van ser donades a tots per Déu. Però això no exclou el dret de cada un d'apropiar-se individualment d'alguna cosa per mitjà del treball. Aquest es constitueix llavors com el mitjà legítim d'adquirir una propietat.

D'aquí es dedueix que tenim dret a tanta propietat -i Locke es refereix sobretot a la possessió de terres- com siguem capaços de treballar, però no a més. No obstant això, amb la introducció de la moneda en els intercanvis de béns sorgeix la possibilitat d'incrementar les possessions individuals més enllà dels límits establerts per la llei natural.

Es tracta, sense cap dubte, d'un dels punts més febles de la teoria política de Locke, a qui molts han criticat que justifiqui en la naturalesa les desigualtats econòmiques que més aviat semblen producte de la societat. De tots és coneguda l'afinitat que Locke sentia per la classe mitjana propietària (whigs), a la qual pertanyia i el statu quo sembla que tractava de justificar racionalment.

De l'anterior es desprèn que en estat natural els éssers humans viuen en un règim de llibertat, igualtat i respecte mutu. El treball i les relacions familiars els proporcionen una existència feliç. Per què, llavors, l'ésser humà hauria d'abandonar aquest estat de coses? Quina necessitat hi hauria de constituir una societat amb el seu govern i les seves lleis?

La resposta de Locke és senzilla: la societat civil s'origina per les **deficiències de l'estat de naturalesa**, incapaç de garantir als individus seus drets. En efecte, en absència de lleis i jutges imparcials, com assegurar que els altres respectaran el que és d'un? Qui i de quina manera castigarà les possibles infraccions que pogueren cometre?

La raó ens dona a entendre el que és just i bo, però cal instaurar un estat en què aquesta justícia pugui realitzar efectivament. I aquest és precisament **l'estat polític**.

El pacte social

Moguts pel desig d'assegurar millor els seus drets, els individus consenten a renunciar a la seva llibertat natural per sotmetre's a un poder comú. Aquest és, doncs, l'origen del **contracte social**. No obstant això, aquesta renúncia no és incondicional ni absoluta, a diferència del que pensava Hobbes.

El pacte és un **contracte recíproc entre els individus i el sobirà**. En conseqüència, no només obliga els primers a obeir, sinó també al governant a garantir els drets previs d'aquells. Aquest contracte no implica de cap manera la cessió total dels drets, que són irrenunciables; únicament suposa la renúncia d'exercir la força de forma individual.

En conseqüència, el pacte sempre és **reversible**. El poder es dissol si no respecta els drets fonamentals i, en aquest cas, els individus recuperen la seva llibertat per tornar a l'estat natural o bé constituir-se en una nova societat política.

L'estat civil. La monarquia parlamentària

Un cop establertes les condicions del contracte, Locke passa a exposar el procés constituent de l'Estat. En el seu sistema, el poble escull els seus representants per majoria i aquests tenen el poder legislatiu, que limita i controla el poder executiu del govern.

La majoria ha de decidir en cada cas si atorga el poder a un de sol, (monarquia), a una minoria triada (oligarquia), o si ho assumeix ella mateixa, en aquest cas es constitueix una democràcia perfecta. Si bé Locke no es decanta per cap forma de govern, sembla clar que l'Estat que tenia al pensament era una **monarquia parlamentària amb divisió de poders**.

Amb tot, el més important no és, segons el parer de Locke, qui té el poder, sinó el fet que el manté per un mandat exprés del poble, veritable dipositari de la sobirania, que sempre conserva la potestat de recuperar aquest poder i de revocar el govern quan aquest no compleix amb el pactat.

Es justifica així el **dret de rebel·lió** que, acceptat ja per Tomàs d'Aquino i Ockham a l'edat mitjana, i per teòrics jesuïtes com Mariana i Suárez en el Renaixement, va ser no obstant això negat per Hobbes i pel mateix Spinoza. Aquest dret a resistir al poder injust i tirànic serà desenvolupat pels teòrics del segle XIX, amb especial menció d'HD Thoreau, i arribarà plena vigència en ple segle XX de la mà de líders polítics com Gandhi o Luther King.

Es tracta, doncs, d'una **concepció liberal de l'Estat** on el poder polític ja no és absolut ni indivís, com defensava Hobbes, sinó limitat i dividit en dos.

D'una banda, el **poder legislatiu** (poder suprem), que recau en els representants legítimament elegits pel poble (Parlament), de l'altra, el **poder executiu**, ostentat pel govern i sotmès

permanentment al control del legislatiu. Tots dos poders es limiten mútuament, de manera que s'eviten abusos de poder i es garanteixen millor els drets individuals.

Quant al tercer poder, el **judicial**, Locke no el diferencia del legislatiu, amb el qual es confon, distinció que sí que farà Montesquieu mig segle més tard quan, inspirant-se en Locke, estableixi el cèlebre principi de la separació de poders, base fonamental del modern Estat de dret.

Sobre la tolerància

Les idees del liberalisme econòmic i polític van tenir una gran repercussió en la manera de considerar la religió. Apareix així un nou valor: la **tolerància**. La lluita a favor de la tolerància i el creixent antidogmatisme camina de la mà del canvi social que s'opera al segle XVII, en què el creixement de la burgesia mercantil va a afavorir l'establiment d'una *pax fidei* (pau religiosa) que és necessària per als intercanvis comercials, ja que els continus conflictes religiosos de l'època creaven seriosos problemes en aquest terreny.

D'una banda, en una època de viatges i exploracions, el descobriment de pobles que, com el xinès, encara que amb una moral estricta no es recolzen en una religió revelada, qüestionen la validesa universal de la religió cristiana i de la seva moral.

Fins aquí, la intransigència i l'apel·lació a les armes caracteritzaven la defensa de la religió. La nova mentalitat suposa que la llibertat d'honorar a Déu, cadascun segons la seva pròpia comprensió, pot admetre's sense perill per a la pau i la pietat de l'Estat. És més: s'entén, d'ara endavant, que sense aquesta llibertat no és possible ni la pau de l'Estat ni la pietat.

Aquestes idees són les que defensa Locke, en la seva *Carta sobre la tolerància* (1689) i seran la base teòrica per a la defensa de la convivència pacífica entre totes les religions.

Comparació de Hobbes i Locke

Ambdós autors consideren que tots els éssers humans en estat de naturalesa són iguals i lliures.

Hobbes s'imagina aquest estat natural com un estat de violència i anarquia, en el que l'individu té por a perdre la vida i un afany egoista per gaudir dels desitjos, ja que no existeix la propietat privada, per això diu que "l'home és un llop per a l'home". Donat que l'única llei que existeix és la llei natural, que identifica amb la llei de la supervivència, es generalitza la competència i aquesta provoca un estat de "guerra de tots contra tots".

Locke, en canvi s'imagina aquest estat de naturalesa com un estat relativament pacífic on predomina el respecte mútuu i en el que regeix una llei natural que, a diferència de Hobbes, obliga a no treure la vida a ningú ni els bens derivats del seu treball. Així, doncs, contràriament a Hobbes, Locke creu que la propietat privada existeix en l'estat de naturalesa.

En qualsevol cas, l'ésser humà necessita de la societat per superar les mancances de la vida en estat de naturalesa: en el cas de Hobbes per garantir la pròpia vida i aconseguir la pau; en el cas de Locke per viure en seguretat i pau, protegir el dret a la propietat privada i regular les relacions humanes en base a uns principis imparcials i justos.

Per això, la societat és fruit d'un pacte (contracte social) en el que l'ésser humà cedeix alguna cosa a l'Estat: segons Hobbes, que defensa l'absolutisme monàrquic, l'ésser humà lliura al sobirà tot el poder perquè pensa que la pau només és possible amb el sotmetiment a un poder suprem; en canvi, per a Locke, que és el pare del liberalisme, el que es cedeix a l'Estat és la possibilitat de crear lleis i garantir que es compleixin per tal de millorar les relacions de cooperació, la llibertat i la igualtat dels humans; però l'ésser humà es manté lliure perquè l'Estat no pot obligar ningú a fer coses que vagin en contra de la llei natural.

La diferència fonamental entre els dos autors es basa en el seu punt de partida: Hobbes parteix

de l'experiència històrica de l'Anglaterra del seu temps, que li mostra que quan no hi ha un poder fort, absolut, apareix el caos i l'anarquia; Locke, en canvi, s'oposa a l'absolutisme perquè el considera arbitrari i contrari als fins naturals de la societat i del govern. Per això defensa la divisió dels poders legislatiu i executiu. El poder legislatiu ha de fer lleis i l'executiu assegurar el benestar i la prosperitat. Amb tot, el poder legislador no és il·limitat, ja que si perjudica els drets naturals Locke reconeix als governats el dret a la sublevació.

ANNEX: ALTRES EMPIRISTES:

BERKELEY. L'empirisme idealista

George Berkeley (1685-1753) va néixer a Irlanda i estudià al Trinity College de Dublín, on va conèixer els diferents corrents científics i filosòfics de l'època: els escolàstics, Bacon, Decartes, Boyle, Newton i també Locke. Conservador i profundament religiós, s'ordena capellà, estudia teologia i és nomenat bisbe anglicà. Les seves obres principals són *Tractat sobre els principis del coneixement humà* (1710) i *Tres diàlegs entre Hylas i Filonous* (1710). El seu objectiu filosòfic és conciliar la filosofia i la ciència amb el sentit comú i la fe cristiana, superant així l'escepticisme davant l'autoritat de la fe i el materialisme com a única concepció de la naturalesa.

Les coses són idees

Aquest filòsof irlandès està d'acord amb l'afirmació de Locke segons la qual el nostre coneixement és un coneixement d'idees que rebem a través de la percepció. Però va més enllà i diu que el món real és precisament allò que coneixem: idees. Com pot dir una cosa així? Planteja el seu argument fent la següent pregunta: si nosaltres només coneixem idees, ¿com podem demostrar que aquestes idees representen alguna cosa material? Si és cert que només coneixem idees, és gratuït afirmar que aquestes representen alguna cosa. Per exemple, si nosaltres coneixem, a través d'un dibuix, el retrat d'una persona del segle XVIII no podem saber si realment aquell dibuix representa a alguna persona que va existir; per saber-ho hauríem de conèixer-la directament i com això no és possible, només podem dir que coneixem un retrat. Així Berkeley arriba a la conclusió que allò que anomenem coses són idees i, per tant, que el món real es redueix a les nostres percepcions. Quan coneixem alguna cosa tenim una percepció en forma d'idea, però com no podem tenir l'original que causa en mi aquesta percepció, no podem dir que existeixi, només podem afirmar amb certesa que existeix la percepció, igual que analògicament, en l'exemple del retrat només podríem afirmar que existia la representació d'algú, però no aquest algú.

Si les coses són idees, què són les idees? Les idees són per definició quelcom percebut i, per tant, una idea no és res si ningú no la percep, el seu ésser consisteix en ser percebuda o, com ell diu en llatí, *esse est percipi*. Una taula que tinguem davant nostre, per exemple, la podem tocar i veure; però les sensacions tàctils i visuals només són idees per als empiristes i, per tant, la taula també és una idea (complexa diria Locke, ja que es resultat de varies idees simples). Si la taula és una idea i com a tal idea només existeix quan la percebem, la taula només existeix quan la percebem.

Si acceptem el raonament de Berkeley no podem garantir l'existència de les coses en aquells moments que nosaltres no les percebem, i això seria absurd; per això Berkeley diu: “jo dic que la taula en la que escric existeix, és a dir, la veig i la toco; i si jo estigués fora del meu despatx diria que existeix, donant a entendre amb això que, si estigués al meu despatx, podria percebre-la o que un altre esperit (algú altre) la percep actualment”. És a dir, per tal que una cosa existeixi, cal que algú l'estigui percebem o que pugui ser percebuda: *esse est percipi aut percipere*.

Només existeixen ments i idees.

Si és veritat que les coses són idees, llavors, la **matèria** no existeix i només és una ficció del llenguatge. Però el fet que existeixin idees i que siguin percebudes pressuposa que existeix quelcom més: allò que les percep i que anomena esperits o **ments**. Així, la realitat es reduïda per Berkeley a idees i ments. Si les idees existeixen perquè poden ser percebudes, les ments existeixen perquè poden percebre.

I d'on reben les ments les idees, si no existeix la matèria? Podem pensar que és l'ésser humà qui les produeix, però llavors no podríem explicar la regularitat i harmonia del món, ja que cadascú podria produir-lo com vulgués, una prova d'això són les alucinacions, els somnis o els productes de la imaginació, per això, Berkeley afirma que és Déu qui les produeix, qui les fa percebre i qui assegura la seva existència quan ningú les percep. El món, per tant, no és una simple alucinació subjectiva sinó una veritable realitat, però una realitat que no és material sinó espiritual que existeix per a ser percebuda. Per això, la filosofia de Berkeley, tot partint de pressupòsits empiristes té una concepció **idealista** de la realitat: la realitat és allò que percebem, però només percebem idees.

HUME. L'empirisme escèptic

Elements del coneixement: Impressions i idees

Hume a l'igual que els empiristes precedents afirma que tots els continguts de la ment tenen l'origen en l'experiència i són, per tant, percepcions; això implica que conèixer la realitat vol dir conèixer les nostres percepcions. Ara bé, Hume comença diferenciant-ne dos tipus, segons la seva intensitat: les impressions i les idees. Les **impressions** són les dades immediates de l'experiència (tant externa com interna), és a dir, sensacions, passions, emocions, que es caracteritzen per la seva intensitat i vivor; les **idees**, en canvi, són les còpies o

imitacions de les impressions, o dit d'una altra manera, són petjades que queden a la ment després de l'acció de les impressions i que es caracteritzen per ser menys intenses i menys vives. Així, quan olorem una taronja tenim una impressió (l'olor), i quan la deixem d'olorar ens queda un record que, per a Hume, seria la idea de l'olor.

Ara bé, la percepció no és un procés tant senzill. Les percepcions, tant les impressions com les idees, poden classificar-se segons la seva composició en simples o complexes. Son **simples** quan no es poden dividir en d'altres percepcions, per exemple la percepció (impressió o idea) d'una taca vermella. Són **complexes** quan, en canvi, poden dividir-se a través d'un anàlisi, com, per exemple, la percepció de la ciutat de París: si pujo a Montmartre i des d'allí veig la ciutat de París tinc una impressió complexa de la ciutat, dels taulats, de les xemeneies, torres i carrers; i quan penso després en París i recordo aquesta impressió complexa, tinc una idea complexa.

Així doncs, una idea simple és el resultat d'una impressió simple, i una idea complexa és el resultat d'una impressió complexa. Però, a més, Hume diu, “m'adono que moltes de les nostres idees complexes no han tingut mai impressions complexes que les precedeixin (...). Puc imaginar-me una ciutat com la Nova Jerusalem amb el terra d'or i parets de robí, encara que mai no hagi vist res de semblant”. En aquest cas, aquesta idea complexa no correspon a una impressió complexa, sinó a la unió d'idees simples. Per tant, es pot afirmar que a cada idea correspon una impressió, fins i tot a les idees complexes com la idea de Nova Jerusalem, perquè pot descomposar-se en idees simples que, al seu torn, procedeixen d'impressions simples.

Defensant tant fermament que l'origen del coneixement és la percepció, Hume està al mateix temps negant l'existència d'idees innates, és a dir, d'idees que posseix l'ésser humà des de sempre. Per a ell, la nostra experiència personal mostra com totes les idees provenen d'impressions (és per això, per exemple, que un cec de naixement no té la idea de color). D'altra banda, aquesta prioritat temporal de les impressions respecte de les idees és tant important a la seva filosofia que li serveix com a criteri per diferenciar un coneixement vertader d'un de fals: com que les idees són còpia d'impressions, només cal buscar de quina impressió o impressions deriven per saber si són vertaderes o mancades de significat. Aquest criteri es coneix com el **principi de còpia**.

Hem dit que les idees complexes són el resultat de la unió d'idees simples. Hume investiga més a fons aquest procés, fent referència a dues facultats: la **memòria** i la **imaginació**. Les idees poden aparèixer a la ment per mitjà de la memòria o de la imaginació. La diferència entre ambdues és que, si bé la memòria respecta l'ordre d'aparició de les impressions, la imaginació, en canvi, altera aquest ordre i crea idees complexes tot combinant idees simples. Ara bé, Hume pensa que aquestes associacions que porta a terme la imaginació no són del tot aleatòries sinó que la ment humana es regeix per unes determinades lleis que atreuen entre si algunes idees i que anomena **lleis d'associació** que són: la semblança (que uneix idees que s'assemblen, com ara una fotografia mena naturalment tots els nostres pensaments sobre l'original), la contigüitat (que uneix idees que apareixen properes en l'espai i en el temps, com ara pensar en la platja ens porta a imaginar la sorra, el mar i els vaixells) i la causa-efecte (que uneix idees fent que unes siguin el resultat de les altres, com ara pensar en una ferida ens porta a considerar el dolor que provoca).

El fet que les idees de la imaginació no vinguin directament d'impressions, ni complexes ni simples, fa que no tinguin un correlat a l'experiència i, per tant, segons el principi de còpia, són idees sense sentit. Però què passa amb les idees universals, per exemple la idea d'arbre? Després d'haver tingut impressions d'allò que anomenem arbres i haver-nos adonat que entre elles existeixen semblances, els apliquem a totes la mateixa paraula, “arbre”, malgrat les diferències que hi ha entre roures, llimoners, tarongers, etc. I un cop adquirit el costum d'aplicar la mateixa paraula a aquestes impressions, en sentir la paraula, reviu la idea d'una d'elles. Per tant la idea d'arbre és un nom que s'aplica a un conjunt d'impressions diferents, com va defensar Occam, ja que no existeix l'arbre genèric.

Crítica del principi de causalitat

De les tres lleis d'associació, la de causa-efecte ha estat entesa per alguns filòsofs com un principi: el principi de causalitat, segons el qual tota causa produeix necessàriament un efecte. Aquest principi és molt important perquè fonamenta la nostra forma de raonar: des de la meva habitació sento sorolls de motor que provenen del carrer, i sé que la seva causa són els cotxes que passen; quan vull encendre el llum, acciono l'interruptor perquè infereixo que aquest acte provocarà que s'encengui,... És a dir, tot allò que esdevé té la seva causa.

En el seu afany per investigar el funcionament psicològic de la ment humana, Hume analitza aquest principi des del seu empirisme. Per fer-ho, aplica el principi de còpia i es planteja de quina o quines impressions deriva allò que anomenem “causa”. Si pensem en els coneixements que tenim, molts d'ells es basen en el fet de relacionar certes impressions entre si: quan veig aigua bullint, veig que s'evapora; quan veig un metall escalfant-se, veig que es dilata; etc. Del que acabem de dir se segueix que: tenim unes impressions que anomenem causes, d'altres que anomenem efectes, però no tenim impressions de la relació entre la causa i el seu efecte. Malgrat això, tendim a establir relacions entre la causa i l'efecte. Tant és així que, fins i tot, la cultura popular recull una bona quantitat d'aquestes relacions: “cel rogent, pluja o vent”, “al maig, cada dia un raig”,... En tots aquests casos trobem una causa i un

efecte, i anomenem causa a alguna cosa que, quan es dona, immediatament en produeix una altra, l'efecte. Però Hume pensa que aquesta relació no existeix entre les impressions sinó entre les idees que les impressions provoquen. Si això és així, cal, doncs, analitzar com es produeix la relació de causa-efecte entre les idees. Considera tres aspectes:

1.- La relació causa-efecte suposa **contigüïtat en temps i lloc**: “trobo en primer lloc que els objectes que considerem causes i efectes són contigus”. Hume imagina dues boles de billar, una blanca que està quieta a sobre d'una taula i una altra negra que es mou amb rapidesa cap a la primera; quan la bola negra contacta amb la blanca (contigüïtat en el lloc), aquesta es mourà, però entre el xoc i el moviment no hi ha hagut cap interval (contigüïtat en el temps). No obstant això, no es preocupa especialment d'aquesta característica perquè no la troba sempre necessària, per exemple, les passions són relacions causals però no precisen de la contigüïtat (algú pot enamorar-se sense que estigui al meu costat).

2.- La relació causa-efecte suposa **prioritat temporal**: sempre que alguna cosa és causa d'una altra, la causa és anterior a l'efecte. Així, el moviment de la bola negra és anterior al moviment de la bola blanca. Per a Hume, aquesta característica tampoc no és suficient, perquè poden donar-se dos fets contigus (contigüïtat) i un anterior a l'altre (prioritat temporal) sense haver-hi relació causal (per exemple, que tanqui un llibre i, immediatament després, soni el telèfon).

3.- La relació causa-efecte suposa **connexió necessària**: si afirmem que “la calor dilata els metalls” o que “la bola de billar negra és la causa del moviment de la blanca”, el que volem dir és que A (“la calor”) és causa de B (“la dilatació dels metalls”) sempre que aquests fets es donin contiguïment, que A sigui anterior a B i que quan es dona A necessàriament es dona B. El que fonamenta la idea de causalitat és, doncs, l'establiment d'una relació necessària entre dos fets, és a dir, justament d'allò que no en tenim cap percepció.

I com arribem a aquesta idea de connexió necessària, si no en tenim percepció? La seva resposta és que ho fem per **hàbit**, per **costum**. Només tenim impressions d'A i de B; però a partir de la repetició d'aquestes dues impressions contigües i una seguida de l'altra, acabem suposant que hi ha una relació entre elles. Per exemple, experimentem que en apropar la mà a un foc sentim calor, i recordem que sempre que s'ha repetit aquesta experiència ha estat en el mateix ordre (primer apropem la mà al foc i després sentim calor); llavors, per costum, anomenem a una idea “causa” (el foc) i a l'altra “efecte” (la calor), i pensem que una deu la seva existència a l'altra.

Així, la idea d'una connexió necessària “és quelcom que existeix a la ment, no als objectes”. El que sembla una connexió necessària entre els objectes és, en realitat, una connexió entre idees d'aquests objectes. La ment actua influenciada pel costum, i és aquest costum el que dona lloc a la idea de causa.

Aquesta continua apel·lació al costum i l'hàbit suposa que, des d'un punt de vista intel·lectual, no tenim cap tipus d'argument per demostrar que els fets es relacionen entre sí i, per tant, no podem assegurar que dos fets que hem percebut sempre relacionats, ho continuïn estant en el futur. Per tant, la predicció d'esdeveniments, objectiu de la ciència, no és possible de confirmar mai de manera absoluta. Hem de concloure, doncs, que afirmacions com “la calor dilata els metalls”, només és probable. I el mateix passa amb tots els arguments que els filòsofs han fet servir i que es basen en el principi de causalitat. Si això és veritat, ¿com és possible el coneixement científic i el filosòfic?

La moral es basa en el sentiment

En el seu intent per estudiar la naturalesa humana, Hume també vol estudiar la conducta moral. Així, igual que ha descobert que moltes de les coses que sabem de la realitat es basen en uns hàbits o tendències naturals, vol descobrir si les consideracions que fem sobre el que és bo i el que és dolent es basen també en tendències naturals o, en canvi, en principis racionals. La pregunta que es planteja és ¿per què considerem que unes accions són bones i unes altres dolentes? I segons això, ¿què fa que una persona sigui virtuosa o com ell diu, tingui mèrits personals?

Des de l'intel·lectualisme de Sòcrates, les concepcions filosòfiques més tradicionals han defensat que el bé i el mal depenen de la raó, és a dir, que els éssers humans, en tant que éssers racionals, tenim en nosaltres mateixos uns principis morals que ens indiquen el que és bo; de manera que, les accions humanes són bones si s'adequen a ells i dolentes si no ho fan. Seguint això, aquestes concepcions han entès la virtut com la capacitat d'actuar conforme aquells principis morals de la raó. Per exemple, la nostra raó ens diu que és bo ajudar els altres i, per això, una persona és virtuosa quan ho fa.

Hume està d'acord en què la moral es un conjunt de principis que ens diuen el que està bé i el que no i que intenten obligar-nos a fer unes coses i a evitar-ne d'altres. També és conscient que tots reflexionem, raonem i discutim sobre problemes i decisions morals. Ara bé, no creu que la raó sigui la que determini el que està bé i el que no, perquè està convençut que, al final, les nostres distincions morals entre el que és bo i el que és dolent les determina el **sentiment**. Podem saber perfectament que ajudar als altres és bo perquè ens ho diu la nostra raó, però si ajudem a algú és perquè ens agrada fer-ho.

Dient això, però, Hume no te la intenció de negar que la raó jugui un paper important en la vida moral: “la raó i el sentiment concurreixen en quasi totes les determinacions i conclusions morals”. A més del sentiment, la raó ha d'intervenir com a guia i àrbitre en moltes qüestions de la vida moral, tot ajudant-nos a clarificar conceptes, a treure conclusions i a comparar i examinar una acció des de diferents perspectives. Però quan tenim una idea clara sobre allò que hem de fer és, en últim terme, el sentiment el que més ens influeix.

Partint de la idea que les decisions morals es basen en el sentiment, defineix el bé com quelcom agradable i el mal com quelcom desagradable. Una acció noble i generosa és aquella que ens és grata i una acció cruel es aquella que ens repugna. O dit d'una altra manera, una acció és bona perquè ens produeix plaer i aquest plaer comporta la nostra aprovació (no diem que quelcom és agradable perquè sigui bo, sinó que, en sentir que ens es agradable, ho considerem bo). Ara bé, això pot portar-nos al relativisme, és a dir, a aquella postura filosòfica que defensa que tota qüestió moral és relativa i que depèn només de qui opini. Hume, en aquest punt prefereix pensar que els sentiments morals són iguals per a tots els éssers humans, ja que depenen de la constitució natural de la nostra ment. I així s'enten que tothom pugui considerar moralment correcte, per exemple, rebel·lar-se contra un tirà, tret que algú tingui pervertit el sentit comú. Aquesta concepció filosòfica que fonamenta el valors morals en el sentiment rep el nom d'**emotivisme** moral i arriba fins avui dia.

QUADRE COMPARATIU

RACIONALISME/EMPIRISME

RACIONALISME	EMPIRISME
El racionalisme és una doctrina filosòfica que prioritza la raó com l'instrument que ens permet conèixer la realitat i considera que és més vàlida aquesta forma de coneixement que no pas l'experiència sensible o l'experiència afectiva. El racionalisme modern representa la consciència del poder i de la fiabilitat de la raó com a instrument autònom per construir coneixement sobre la realitat.	L'empirisme és una doctrina filosòfica que nega qualsevol altre font de coneixement que no sigui l'experiència, és a dir, el coneixement sensible (<i>empeiria</i>). Per això, normalment es contraposa al racionalisme, en tant que aquest defensa el poder i la fiabilitat de la raó com a instrument autònom per construir coneixement sobre la realitat.
1- Punt de partida: l'objecte del coneixement seran les nostres idees sobre la realitat i no la realitat mateixa. Això significa que el pensament es tanca sobre si mateix, es replega en la seva subjectivitat de tal manera que l'ésser humà només coneix directament el seu propi pensament i per això es posa en dubte l'existència de les coses i es fa palesa la necessitat de demostrar-la.	1.- El punt de partida és el mateix que el del racionalisme: el pensament no s'ocupa directament de la realitat sinó de les idees . Cal analitzar les idees i buscar el seu origen. Podem demostrar que les nostres idees són verdares si provenen de l'experiència. En canvi només podrem parlar de la nostra experiència de les coses, no de les coses en sí mateixes.
2.- Es confia en el coneixement que dona la raó i es desconfia del coneixement que prové dels sentits (experiència). La raó no se subordina a res exterior ni diferent d'ella: ni a la tradició, ni a l'autoritat, ni a la fe religiosa; tampoc no es basa en l'experiència ja que, aquesta, només ens mostra coneixements imperfectes sobre la realitat. Com havien vist els grecs, la raó es la font, al menys, del vertader coneixement, d'aquell que ens fa entendre realment les coses, la seva essència.	2.- Es confia en el coneixement que prové de l' experiència , de la percepció. Per això, conèixer implica tenir idees, i per assegurar un coneixement cert cal investigar l'origen d'aquestes idees. L'origen de les idees és l'experiència (els sentits) i aquesta és l'únic criteri de veritat. De l'anàlisi dels conceptes no podem deduir res sobre la realitat, com pretenien els racionalistes. Les essències de les coses o la substància no són més que construccions falses de la raó.
3.- El coneixement és deductiu , és a dir, es construeix a partir d'un conjunt de principis evidents que no provenen de l'experiència i dels quals se'n dedueixen afirmacions no tant evidents però certes des del punt de vista de la lògica de la deducció. Això pressuposa que existeixen idees innates, és a dir, coneixements que no es deriven de l'experiència, sinó que en són independents. Així, el coneixement es dona mitjançant l'anàlisi d'aquestes idees, tot partint del model matemàtic que tants bons fruits ha donat en el camp científic. No es nega, però, radicalment l'experiència, sinó que se li dona només un paper pragmàtic: confirmar el que ha descobert la raó.	3.- El coneixement és inductiu , és a dir, es construeix a partir de l'experiència que ens parla sempre de casos particulars i no universals. A partir de l'experiència generalitzem i construïm teories que són només probables. No existeixen les idees innates. Tota idea és un contingut mental adquirit a través de la percepció i, per tant, la ment és com un receptacle buit de contingut que s'ha d'anar omplint (com un full en blanc). La raó només ens ajuda a ordenar les dades de l'experiència, però no és el criteri per saber si un coneixement és cert. Si analitzem les idees i en trobem alguna que no tingui el seu fonament en l'experiència, l'hem de descartar perquè és una falsa invenció de la raó.
4.- La realitat té un caràcter racional : si el món es deixa interpretar mitjançant els esquemes de la raó és perquè la realitat es pot reduir a aquests esquemes.	4. La realitat no es pot reduir a esquemes racionals. Si d'ella només sabem allò que podem percebre , qualsevol construcció racional de la nostra ment ja no és la realitat.
5.- La investigació filosòfica per ser rigorosa necessita d'un bon mètode , que cal definir i acotar. Seguint les regles de la raó aconseguim arribar al coneixement universal (vàlid sempre i a tot arreu) i necessari (infalible).	5.-La investigació filosòfica pot intentar ser rigorosa però ha de conèixer els seus límits. El coneixement no és mai definitiu, es redueix a probabilitat. El coneixement no és universal ni necessari, perquè només podem percebre éssers concrets i singulars. Els conceptes universals i les teories no són més que actes mentals que no reflecteixen la realitat.